
ROBERT OWEN

1. Εισαγωγή.....	- 3 -
2. Η Εποχή.....	- 3 -
3. Η Ζωή του Robert Owen.....	- 10 -
4. Αναφορά στο Συγγραφικό του Έργο	- 14 -
5. Η Θεωρία και οι Ιδέες του Owen	- 15 -
Βιβλιογραφία.....	- 21 -
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1	- 23 -

1. Εισαγωγή

Για τους ιστορικούς του βρετανικού ριζοσπαστισμού ο Robert Owen (1771-1858) παραμένει ο πιο προκλητικά «ακαθόριστος» της γενιάς των ριζοσπαστών και μεταρρυθμιστών ηγετών των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Ήταν οικονομικά εύρωστος, παρόλο που καταγόταν από φτωχή οικογένεια, καθώς, εκτός των άλλων, κατάφερε να αποκτήσει και να διοικήσει –με μεθόδους πρωτοφανείς για την εποχή– τα εργοστάσια βαμβακουργίας στο New Lanark της Σκωτίας. Συγκαταλέγεται μεταξύ των Ουτοπικών Σοσιαλιστών,¹ όπως και οι Charles Fourier (1772-1837) και ο Claude-Henry Saint-Simon (1760-1825), και θεωρείται από τους πρώτους και κύριους υποστηρικτές του συνεταιρισμού και της μείωσης του χρόνου εργασίας. Μεταξύ άλλων συνέγραψε και δοκίμια που αφορούν τον τομέα της εκπαίδευσης. Η σειρά των δοκιμίων του για τον έρωτα, την αγάπη και το γάμο, αν και λιγότερο γνωστά από το υπόλοιπο έργο του, ξεχωρίζουν λόγω της λεπτής τους αισθητικής.

2. Η Εποχή

Θέτοντας ως στόχο της παρούσας εργασίας τη διερεύνηση της πολυσχιδούς αυτής προσωπικότητας και τη μελέτη των θέσεων και των ενεργημάτων της των συσχετιζόμενων με την ανάπτυξη και το περιβάλλον, καθίσταται σκόπιμη η συνοπτική περιγραφή της σύγχρονης της εποχής, έτσι ώστε να επισημανθούν οι σχετικές κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες σε διαλεκτική σχέση με την ευρύτερη ιστορική πραγματικότητα.

Η ανθρωπότητα, λοιπόν, έχοντας διέλθει της ζοφερής περιόδου του Μεσαίωνα (χρονικό διάστημα της ανθρώπινης ιστορίας, μεταξύ του 5^{ου} και 15^{ου} αιώνα μ.Χ., που διαδέχεται την περίοδο της Αρχαιότητας και ακολουθείται από την περίοδο της Αναγέννησης), όπου παρατηρήθηκε στασιμότητα στο πλεοψηφία των πτυχών της κοινωνικής ζωής –επιστήμη, τεχνολογία, πολιτισμός, πολιτική κ.α.–, βιώνει την βιομηχανική επανάσταση.² Σημειώνεται πως η αρχή της βιομηχανικής επανάστασης ορίζεται συνήθως στο 1769, στο χρονικό σημείο, δηλαδή,

¹ Κατά τον L. Mumford (1998), το όνομα του R. Owen λανθασμένα συνδέεται με την ουτοπική σκέψη αφού “...το έργο του ανήκει περισσότερο στον «πραγματικό» κόσμο και λιγότερο στα είδωλα της ουτοπίας...”.

² Η έννοια της βιομηχανικής επανάστασης δημιουργήθηκε το 1837 από τον Γάλλο οικονομολόγο Adolphe Blanqui αλλά χρησιμοποιήθηκε από τον F. Engels το 1880 στο έργο του "Ουτοπικός και Επιστημονικός Σοσιαλισμός". Ο όρος αυτός έγινε κλασικός μεταξύ των οικονομολόγων και των ιστορικών μετά τη δημοσίευση το 1884 των "Lectures on the Industrial Revolution" από τον καθηγητή της Οξφόρδης, Arnold Toynbee.

εμφάνισης μιας σειράς επιστημονικών εφευρέσεων και τεχνολογικών επιτευγμάτων που μετασχημάτισαν πλήρως την παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να θεωρηθεί η βιομηχανική επανάσταση ως τυχαίο αποτέλεσμα ταυτόχρονης εμφάνισης απρόοπτων εφευρέσεων.³

Ο Φεουδαρχισμός, ως σύστημα διακυβέρνησης και παραγωγής, εμφανίστηκε κατά τον 9^ο και 10^ο αιώνα μ.Χ. (τέσσερις περίπου αιώνες μετά την κατάληψη και τη λεηλασία της Ρώμης). Στη Φεουδαρχία η κοινωνία παρέμενε αγροτική, αλλά η έννοια της ιδιοκτησίας, έτσι όπως τη γνωρίζουμε σήμερα ή έτσι όπως διαμορφώθηκε κατά την Ρωμαϊκή περίοδο, δεν υφίστατο. Στη θέση της υπήρχε ένα περίπλοκο σύστημα κυριαρχικών υπερκαλύψεων πυραμιδικού χαρακτήρα, στη βάση του οποίου υπήρχε η τάξη των δουλοπάροικων –οι οποίοι καλλιεργούσαν τη γη, χωρίς όμως να τους ανήκει- ενώ στην κορυφή του ο βασιλιάς. Ανάμεσα στα δυο αυτά κοινωνικά στρώματα οι παρεμβαλλόταν τοπικοί φεουδάρχες και οι ευγενείς. Όμως, το ρόλο του ρυθμιστή του εν λόγω συστήματος διαδραμάτιζε η Εκκλησία, η οποία, όντας ο ισχυρότερος θεσμός της εποχής, νομιμοποιούσε την κυριαρχία της εκάστοτε τάξης και διαμόρφωνε τα κριτήρια ανάλυσης της πραγματικότητας. Η πολιτική ισχύς της Εκκλησίας στηριζόταν, επίσης, στους τεράστιους οικονομικούς πόρους που κατείχε και στα, ανά πάσα στιγμή διαθέσιμα, πολεμικά μέσα της [6].

Σύμφωνα με τα πρότυπα της Φεουδαρχικού Συστήματος, ο μόνος τρόπος για την απόσπαση του αναγκαίου οικονομικού πλεονάσματος ήταν ο πόλεμος. Η λογική αυτή, καθώς και περαιτέρω έμμεσες δυσμενείς συνέπειες που απέρρεαν απ' αυτή⁴, ήταν αρχικώς υπεύθυνη για την αποδυνάμωση του όλου συστήματος.

Η μετάβαση στην οργάνωση των κοινωνιών βάσει του Φεουδαρχικού Συστήματος συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη των πόλεων, μέσα στις οποίες εκκολάφθηκε η πρώιμη αστική τάξη (burghers, bourgeoisie, μπουρζουαζία), γεγονός που επέτρεψε, αλλά και απαιτούσε, την άνθηση του εμπορίου. Καθώς η δια θαλάσσης διακίνηση των εμπορευμάτων είχε αποδειχθεί ταχύτερη, ασφαλέστερη και οικονομικότερη, δόθηκε η δυνατότητα στην αστική τάξη –η οποία ήλεγχε τις

³ Θεωρείται πως η εφεύρεση της ατμομηχανής και οι εφευρέσεις στην κλωστοϋφαντουργία βαμβακιού και στην μεταλλουργία είναι αυτές που σηματοδότησαν την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης.

⁴ Εκτός από την άμεση φθορά που επέφερε ο εκάστοτε πόλεμος στα εμπλεκόμενα φέουδα –νικητές και ηττημένους-, παράλληλα –στον Ευρωπαϊκό χώρο- εκδηλώθηκαν, κατά τον 14ο αιώνα, ένας εκτεταμένος λιμός –περιβαλλοντικών αιτιών εξ αιτίας του πολέμου- και μία πανδημία πανώλους. Τα ανωτέρω, σε συνδυασμό με ανάδυση μιας ισχυρής νομισματικής κρίσης λόγω της αδυναμίας –από την οπτική της υφιστάμενης τεχνολογίας- εξόρυξης των ορυχείων αργύρου, οδήγησαν σε κοινωνικές αντιδράσεις πολύ μεγάλης κλίμακας.[6]

εμπορικές δραστηριότητες- να εξερευνήσει διάφορες εναλλακτικές ναυτικές οδούς και, ως εκ τούτου, να πραγματοποιήσει θεαματικές γεωγραφικές ανακαλύψεις – μεταξύ αυτών και της Αμερικάνικης ηπείρου-. Οι εν λόγω εξερευνήσεις, που χρονικά διασπείρονται από τον 13^ο αιώνα έως τον 16^ο αιώνα, έμελλε να προσφέρουν στην αστική τάξη νέα παρθένα εδάφη και νέες πηγές πλούτου με αποτέλεσμα την περαιτέρω ενίσχυσή της. Οι αποικίες, λοιπόν, που δημιουργήθηκαν, λειτουργούσαν ως τροφοδότες του ανερχόμενου Ευρωπαϊκού εμπορικού καπιταλισμού⁵ -Μερκαντισισμού- [6].

Όμως η ανάπτυξη των πόλεων, του εμπορίου και της βιοτεχνίας, που γινόταν όλο και πιο ορμητική, αποδεικνυόταν ασύμβατη με τη φεουδαρχική οικονομία. Κατά το 15^ο αιώνα, η αστική τάξη είχε δυναμώσει τόσο, ώστε άρχισε να μετασχηματίζει την οικονομία, σε μία νέα δομή όπου τη διαδικασία παραγωγής καθόριζαν οι χρηματοπιστωτικές συναλλαγές και όχι οι υποχρεωτικές υπηρεσίες. Ο επακόλουθος «θρίαμβος» της αστικής τάξης και του κεφαλαιοκρατικού συστήματος οικονομίας πραγματοποιήθηκε μέσω σκληρών πολιτικών, θρησκευτικών και πνευματικών αγώνων. Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα η κυριαρχία της αστικής τάξης και του εξ αυτής υποστηριζόμενου οικονομικού συστήματος εδραιώνεται στις πιο αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης: τη Βρετανία και την Ολλανδία [7].

Η διαδικασία μετασχηματισμού, από τη φεουδαρχική στην κεφαλαιοκρατική οικονομία, αλληλοεπιδρούσε με την άνθηση των επιστημών (Επιστημονική Επανάσταση). Ο παλιός φεουδαρχικός πολιτισμός είχε δοκιμαστεί και είχε αποδειχθεί ανεπαρκής καθώς δεν μπορούσε να επιζήσει από τις συγκρούσεις που είχε ο ίδιος δημιουργήσει. Η νέα αστική τάξη που είχε διαμορφωθεί, έπρεπε να σχηματίσει το δικό της κοινωνικό σύστημα και να στοιχειοθετήσει το δικό της σύστημα ιδεών.

Η περίοδος της Επιστημονικής Επανάστασης διαιρείται σε τρεις φάσεις, που – για λόγους ευκολίας- ο J. D. Bernal (1983) τις διαχωρίζει ως εξής: φάση της Αναγέννησης (1440-1540), φάση των θρησκευτικών πολέμων (1540-1650) και, τέλος, φάση της Παλινόρθωσης (1650-1690). Οι αντίστοιχες επιστημονικές εξελίξεις, στην πρώτη φάση, υπήρξαν μια πρόκληση για ολόκληρο το κοσμοείδωλο που ο Μεσαίωνας είχε αποδεχθεί από τους κλασικούς χρόνους. Η πρόκληση αυτή βρήκε την αποφασιστική της έκφραση στην απόρριψη του

⁵ Κατά τον Κ. Λάσκαρι (2006), οι ημέρες και τα έργα του εμπορικού καπιταλισμού είναι ένα ατέρμον αρχείο σφαγών, λεηλασιών και συστηματικά οργανωμένων καταστροφών της Φύσεως, προκειμένου να συλλεχθούν πολύτιμα μέταλλα και να μετατραπούν κολοσσιαίες εκτάσεις δασών σε καλλιέργειες.

αριστοτελικού γεωκεντρικού συστήματος από τον N. Copernicus (1473-1543) και στην αντικατάστασή του από το ηλιακό σύστημα. Στη δεύτερη φάση, η πρόκληση, παρά την έντονη αντίδραση, αποζημιώθηκε με τους J. Kepler (1571-1630) και G. Galilei (1564-1642) και επεκτάθηκε στο ανθρώπινο σώμα από τον W. Harvey (1578-1657). Τα ανωτέρω επιτεύχθηκαν με τη χρησιμοποίηση νέων πειραματικών μεθόδων. Κατά την τρίτη φάση σημειώνεται ο θρίαμβος των νέων επιστημών. Οι R. Boyle (1627-1691), R. Hooke (1635-1703) και C. Huygens (1629-1695) με το έργο τους καθορίζουν τη νέα μαθηματικό-μηχανική φιλοσοφία και παράλληλα, η διατύπωση από το I. Newton (1643-1727) των *Μαθηματικών Αρχών της Φυσικής Φιλοσοφίας* (*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*) καθίσταται το θεμέλιο πάνω στο οποίο θα μπορούσε να οικοδομηθεί η υπόλοιπη επιστήμη [7].

Ο δρόμος προς την ταχεία ανάπτυξη της επιστήμης ήταν πια ανοικτός. Φθάνοντας, λοιπόν, στο 18^ο αιώνα οι J. Watt (1736-1819) και T. Newcomen (1663-1729) θέτουν τις βάσεις για την κατασκευή μιας αποδοτικής ατμομηχανής ενώ ο B. Franklin (1706-1790), ο K. F. Gauss (1777-1855) και ο A. M. Ampère (1775-1836) θα αναπτύξουν τη θεωρία του ηλεκτρισμού –αν και πολύ αργότερα θα λάβουν χώρα οι σχετικές, εξαιρετικής σπουδαιότητας, εφαρμογές του-, και οι A. Lavoisier (1743-1794) και J. Dalton (1766-1844) θα θέσουν τα θεμέλια για την ανάπτυξη –ή, σωστότερα, την καθιέρωση- της χημείας ως ορθολογικού επιστημονικού και πρακτικού κλάδου, ξεπερνώντας το πλαίσιο προσέγγισης που είχε καθιερωθεί μέσω της αλχημείας. Τέλος, κατά το 18^ο αιώνα, σχεδιάστηκαν και εφευρέθηκαν μηχανές που τροφοδοτούσαν τις αυξανόμενες ανάγκες της βιομηχανίας –κυρίως των κλάδων της υφαντουργίας και της χαλυβουργίας- για αποδοτικότερη παραγωγή και εξοικονόμηση εργασίας.

Το σύνολο των ανωτέρω εξελίξεων είχε ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική μετάλλαξη της κοινωνίας. Όπως διαπιστώνει ο Owen, οι παραγωγικές δυνάμεις της βιομηχανικής οικονομίας αυξάνονται την περίοδο αυτή σαν να είχε αυξηθεί ο πληθυσμός 15 με 20 φορές. Καθώς η εργασία είχε μεταβεί από την οικιακή κλίμακα στη βιομηχανική, τα αστικά κέντρα μεγεθύνονταν ραγδαίως. Για παράδειγμα, ο πληθυσμός του Manchester κυμαίνονταν περί των 25000 κατοίκων όταν γεννήθηκε ο Owen (1771) και έφτασε περίπου στους 250000 κατοίκους 50 χρόνια αργότερα –ήτοι, ποσοστιαία αύξηση της τάξης 1000%-. Η Βόρεια Αγγλία, καθότι αραιοκατοικημένη, δε μπορούσε να «παρέχει» την κατάλληλη εργατική δύναμη που απαιτούσαν οι αυξανόμενες ανάγκες της βιομηχανίας. Σε αντίθεση με τον κόσμο που ευαγγελιζόταν ο Adam Smith (1723-

1790), κατά τον οποίο η κεφαλαιοκρατική οικονομία θα οδηγούσε στην ευημερία των λαών, οι κοινωνικές ανισότητες είχαν οξυνθεί καθώς ο παραγόμενος πλούτος συσσωρευόταν σε λίγους. Η πληρωμή τοις μετρητοίς ήταν πια ο μόνος κοινωνικός δεσμός, σύμφωνα με τα λόγια του Thomas Carlyle (1795-1891) [9, 12, 17].

Οι αντίξοες συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν σ' εκείνη την περίοδο έχουν αποτυπωθεί σε πλήθος συγγραμμάτων της εποχής –περιοδικά, μυθιστορήματα, δοκίμια πολιτικού περιεχομένου κλπ.-. Ο Dickens, στο έργο του *Δύσκολοι Καιροί*, απεικονίζει τη σκληρότητα των βιομηχάνων του 19^{ου} αιώνα. Ο Heilbroner (2000), αναπαράγοντας την ιστορία του Robert Blincoe⁶ –ενός από τα ογδόντα παιδιά φτωχών που είχαν στείλει να δουλέψουν σε εργοστάσιο του Lowdham- που δημοσίευσε το 1828, το *The Lion*, ένα ριζοσπαστικό περιοδικό της εποχής, επισημαίνει τη ζοφερή εικόνα της ζωής των εργατών της εποχής:

...Αγόρια και κορίτσια, όλα τους περίπου δέκα χρονών, υποβάλλονταν νυχθημερόν σε μαστίγωμα, όχι μόνο σαν τιμωρία για το παραμικρό σφάλμα τους, αλλά και για να τονώνεται η εργατικότητα τους όταν χαλαρώνανε. Οι συνθήκες στο Lowdham θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανθρωπιστικές αν συγκρίνονταν με τις συνθήκες σε εργοστάσιο του Litton, όπου μεταφέρθηκε μετά ο Blincoe. Στο Litton τα παιδιά μάλωναν με τα γουρούνια ποιος θα πρωτοφάει από τις σκάφες· τα κλοτσούσαν, τα γρονθοκοπούσαν και ασελγούσαν σε βάρος τους, ενώ ο εργοδότης τους, ονόματι Έλλις Νίντχαμ, είχε τη φρικτή συνήθεια να τρυπά τα αφτιά των παιδιών με τα νύχια του. Ο επόπτης του εργοστασίου ήταν ακόμη χειρότερος.....Το αγόρι και οι συνάδελφοί του ήταν σχεδόν γυμνοί μες στο καταχείμωνο και (προφανώς σε μια εντελώς αδικαιολόγητη σαδιστική χειρονομία) τους λήμαραν τα δόντια!.....⁷ [1]

Η σωματική καταστροφή των εργατών ήταν τέτοια, ώστε, όπως γράφει ο Γάλλος ψυχίατρος Dejours, ενώ από τις εύπορες τάξεις στην Αμίνη το 1830 χρειαζόνταν 153 νεοσύλλεκτοι για να επιλεγούν 100 ικανοί για το στρατό, ο αντίστοιχος αριθμός από τις φτωχές τάξεις ήταν 383. Ο αγώνας για την υγεία εκείνη την εποχή ταυτιζόταν με τον αγώνα για επιβίωση [21].

Ο F. Engels (1820-1895) κριτικάροντας τις συνέπειες του νέου τρόπου παραγωγής αναφέρει:

.... Εντούτοις, (ο νέος τρόπος παραγωγής) προκαλούσε ήδη χτυπητές κοινωνικές ανωμαλίες: συνωσισμό του ξεριζωμένου πληθυσμού στις χειρότερες συνοικίες των

⁶ Πιστεύεται πως ο χαρακτήρας του Oliver Twist, στο ομώνυμο βιβλίο του Dickens, βασίστηκε σ' αυτόν του Blincoe.

⁷ Προτού κάποιοι θεωρήσουν πως οι περιγραφές αυτές είναι υπερβολικές και πολύ «μακρινές» από τη σύγχρονη πραγματικότητα, ας αναλογιστούν πως σήμερα αναγκάζονται να εργάζονται περίπου 246 εκατομμύρια παιδιά σ' όλο τον κόσμο.

μεγάλων πόλεων, διάλυση όλων των πατροπαράδοτων δεσμών καταγωγής, της πατριαρχικής εξάρτησης, της οικογένειας, προκαλούσε υπερεργασία, ιδιαίτερα στις γυναίκες και τα παιδιά σε τρομακτική κλίμακα, μαζική εξαχρείωση της εργατικής τάξης που βρέθηκε ξαφνικά σε ολότελα καινούργιες συνθήκες, περνώντας από την ύπαιθρο στην πόλη, από τη γεωργία στη βιομηχανία, από σταθερές σε αβέβαιες συνθήκες, που μεταβάλλονταν κάθε μέρα.....[9]

Ο Κ. Marx (1818-1883) στο έργο του Κεφάλαιο (1861) αναφέρεται στα χρονικά του Holinshed (1577), όπου ο Harison γράφει για τη βίαιη καταστροφή των αγροτικών κοινοτήτων από τον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό: «Τα σπίτια των χωρικών και οι καλύβες των εργατών γκρεμίστηκαν βίαια ή καταδικάστηκαν να πέσουν σε ερείπια. Αν θελήσει κανείς να συγκρίνει τα παλαιά κτηματολόγια κάθε ιπποτικής αγροικίας, θα δει ότι αναρίθμητα σπίτια εξαφανίστηκαν μαζί με τους μικροκαλλιεργητές που τα κατοικούσαν, ότι η ύπαιθρος διατρέφει πολύ λιγότερους ανθρώπους, ότι πολλές πόλεις καταστράφηκαν, ενώ ορισμένες πλουτίζουν. Θα είχα πολλά να πω για τις πόλεις και τα χωριά που καταστράφηκαν για να γίνουν βοσκότοποι για πρόβατα, και όπου δεν βλέπει πια κανείς τίποτα όρθιο, εκτός από τους πύργους των χωροδεσποτών.» [21]

Στην προσπάθεια να καταστούν κατανοητές οι συνθήκες ζωής της εργατικής τάξης σ' αυτή την κοινωνία της «ραγδαίας ανάπτυξης» θα πρέπει επιπλέον να αναφερθεί πως οι Επόπτες των Φτωχών (Overseers of the Poor), στο Λονδίνο και στη Νότια Αγγλία, έχοντας ως σκοπό την «ανακούφιση» των οικονομικών ασθενέστερων στρωμάτων από τοπικούς δασμούς, προσέφεραν ομάδες παιδιών σε εργοστάσια στα βόρεια της χώρας. Τα εν λόγω παιδιά παραδίδονταν στους εργοδότες τους από την ηλικία των επτά ετών, ζούσαν πλησίον των εργοστασίων, στις ονομαζόμενες «κατοικίες των μαθητευόμενων» και εργαζόντουσαν περίπου 16 ώρες την ημέρα. Το 1802, στα πλαίσια της Δράσης για την Υγεία και το Ηθικό των Μαθητευόμενων (Health and Moral of Apprentices Act), έγινε μία προσπάθεια να μειωθεί ο εργάσιμος χρόνος των παιδιών στις 12 ώρες και να προσφερθεί στα παιδιά ένα βασικό επίπεδο εκπαίδευσης. Η προσπάθεια αυτή απέτυχε καθώς το κοινοβούλιο, καθώς δεν τη στήριζε, δεν της προσέδωσε τον απαιτούμενο νομικό χαρακτήρα. Ως λογικό συνακόλουθο των περιγραφόμενων συνθηκών, παρουσιάστηκαν –κυρίως στην Αγγλία- οι πρώτες αυθόρμητες και συνάμα βίαιες αντιδράσεις των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι επιθέσεις σε εργοστάσια, που ήταν –σχετικά- συχνό φαινόμενο, προκαλούσε την ανησυχία των ανωτέρων τάξεων [1,12].

Ως εξαίρεση της ζοφερής αυτής περιόδου χαρακτηρίζεται η μικρή κοινότητα του New Lanark⁸, στη Σκωτία όπου λειτουργούσαν εργοστάσια βαμβαουργίας. Αποτελούνταν από επτάωροφα εργοστάσια, καλοβαλμένες σειρές εργατικών κατοικιών με δυο δωμάτια η καθεμιά και προσεγμένους, καθαρούς δρόμους. Ο πληθυσμός της κοινότητας έφθασε μέχρι τους 2500 κατοίκους, εκ των οποίων οι 500 ήταν άπορα παιδιά που προέρχονταν από τα πτωχοκομεία [workhouses] της περιοχής [14]. Εκεί οι εργάτες εργαζόντουσαν 10,5⁹ ώρες την ημέρα σε αντίθεση με τις 13-14 ώρες που εργαζόντουσαν στα υπόλοιπα εργοστάσια¹⁰. Τα παιδιά – τουλάχιστον αυτά με ηλικία μικρότερη των έντεκα ετών- δεν εργάζονταν και δεν τιμωρούνταν ποτέ. Αντί των σκληρών κανόνων επιτήρησης των εργατών, υπήρχε ένα ιδιόμορφο σύστημα κρίσης της διαγωγής αυτών. Σύμφωνα μ' αυτό πάνω από κάθε εργάτη υπήρχε κρεμασμένος κύβος, ο «σιωπηλός ελεγκτής» [silent monitor] [14], με τις τέσσερις πλευρές του βαμμένες με διαφορετικό χρώμα: άσπρο, κίτρινο, μπλε και μαύρο. Απ' το πιο ανοικτό στο πιο σκούρο, τα χρώματα αντιπροσώπευαν διαφορετικά επίπεδα διαγωγής: το άσπρο εξαιρετική και το μαύρο κακή. Μ' αυτό τον τρόπο ο επόπτης μπορούσε εύκολα να κρίνει τη συνολική διαγωγή της εργατικής του δύναμης. Στην πλειονότητα ήταν εξαιρετική. Επίσης, σημειώνεται πως όταν μια κρίση στο εμπόριο του βαμβακιού το έτος 1806 έκλεισε τα εργοστάσια του New Lanark για τέσσερις μήνες, οι άνεργοι εργάτες εξακολουθούσαν να παίρνουν ολόκληρο το μισθό τους. Σε σύντομο χρονικό διάστημα το New Lanark, παρόλο που αρχικώς αποτελούνταν από τα πιο αποκλίνοντα και διεφθαρμένα στοιχεία, είχε μετατραπεί σε υποδειγματική αποικία όπου η αστυνομία, η ποινική δικαιοσύνη, οι δίκες, η δημόσια πρόνοια και η ανάγκη της φιλανθρωπίας απουσίαζαν. Τα παιδιά λάμβαναν βασική εκπαίδευση από πολύ μικρή ηλικία και παράλληλα ασχολούνταν με διάφορες, ευχάριστες, δραστηριότητες με στόχο την ολοκληρωμένη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους. Η ιδιότυπη, για την εποχή, λειτουργία του New Lanark είχε προκαλέσει το έντονο ενδιαφέρον πολλών επιφανών, και όχι μόνο, ανθρώπων. Το

⁸ Ιδρύθηκε το 1776 από τον David Dale, πατέρα της συζύγου του Owen. Τα εργοστάσια της κοινότητας λειτούργησαν μέχρι το 1968, και το 1975 κατεδαφίστηκαν. Μέχρι το 2006 τα περισσότερα κτίρια αποκαταστάθηκαν και σήμερα το New Lanark έχει κηρυχθεί από την Unesco ως μία από τις τέσσερις Παγκόσμιες Τοποθεσίες Κληρονομιάς (World Heritage Sites) της Σκωτίας. Την επισκέπτονται περίπου 400000 άτομα κάθε χρόνο. [Στο Παράρτημα επισυνάπτονται δύο εικόνες της εν λόγω περιοχής].

⁹ Σύμφωνα με τον Claeys

¹⁰ Πρέπει να σημειωθεί πως οι συνθήκες ζωής στην κοινότητα με βάση τις αντιλήψεις και τις ελπίδες του σύγχρονου δυτικού κόσμου απέχουν παρασάγγης από το χαρακτηρισμό ως ιδανικές. Παρόλ' αυτά, όμως, θα πρέπει να κρίνονται στα πλαίσια του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος της εποχής τους.

έντονο αυτό ενδιαφέρον ενισχυόταν από το γεγονός πως το New Lanark ήταν πολύ επικερδές. Από το 1815 ως το 1825, υπέγραψαν στο βιβλίο επισκεπτών του New Lanark περίπου 20000 άτομα. Ο οραματιστής της κοινότητας αυτής ήταν ο Robert Owen ο οποίος τη διηύθυνε από το 1800 έως το 1829.

Με σκοπό την επισήμανση της εντύπωσης που προκαλούσε η δράση του Owen παρατίθεται η περιγραφή του Engels, στα πλαίσια του βιβλίου του *Σοσιαλισμός, Ουτοπικός και Επιστημονικός* :

.... Και τότε (σ: αναφέρεται στις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων της εποχής) παρουσιάστηκε σαν μεταρρυθμιστής, ένας εικοσιεννιάχρονος εργοστασιάρχης, ένας άνθρωπος με παιδική απλότητα στο χαρακτήρα, απλότητα που έφτανε ως το μεγαλείο και, ταυτόχρονα ένας από τους λίγους ηγέτες που έχουμε δει....[9]

3. Η Ζωή του Robert Owen

Ξετυλίγοντας το νήμα της ιστορίας του Owen από την αρχή του, θα πρέπει να αναφερθεί πως γεννήθηκε στο Newtown της Ουαλίας στις 14 Μαΐου 1771. Ο πατέρας του ήταν σαμαράς, σιδηροπώλης και παράλληλα ο ταχυδρόμος της περιοχής. Παράτησε το σχολείο στην ηλικία των εννιά ετών για να μαθητεύσει δίπλα σ' έναν έμπορο ασπρόρουχων. Το 1781 μετακόμισε στο Λονδίνο όπου εργάστηκε ως υπάλληλος σε κατάστημα υφασμάτων στο Stamford του Lincolnshire. Εκεί εργαζόταν 18 ώρες την ημέρα για έξι μέρες την εβδομάδα. Δυσανεστημένος με τις συνθήκες αυτές αναζήτησε την τύχη του στο Manchester, όπου δεκαεφτά ετών, και με τη βοήθεια εκατό λιρών που είχε δανειστεί από τον αδερφό του, ανέλαβε ρόλο «μικροκαπιταλιστή» κατασκευάζοντας κλωστοϋφαντουργικά μηχανήματα. Σημειώνεται πως την εποχή εκείνη το Manchester είχε αρχίσει να αποτελεί το κέντρο της βαμβακοβιομηχανίας της Βρετανίας¹¹. Ο Owen παρέμεινε στο Manchester από το 1788 μέχρι το 1800. Το 1790, ενώ ήταν μόλις δεκαεννέα ετών είχε ήδη αποκτήσει, μέσω δανείων, των αποταμιεύσεών του και μιας απρόοπτης συνεργασίας, τρεις κλωστικές μηχανές τις οποίες χειρίζονταν τρεις εργάτες. Εν συνεχεία ο Owen ανέλαβε τη θέση του

¹¹ Το μεγαλύτερο μέρος της κλωστοϋφαντουργίας εξακολουθούσε να πραγματοποιείται στο πλαίσιο του νοικοκυριού. Όμως οι μορφές της παραγωγής μεταβάλλονταν με γοργούς ρυθμούς, κυρίως λόγω της εφεύρεσης της κλωστικής μηχανής mule για την παραγωγή λεπτού νήματος από τον S. Crompton και την εισαγωγή της ατμομηχανής στη θέση της υδροκίνησης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα [Claeys - 14].

διευθυντή στο πρώτο μεγάλο κλωστήριο βάμβακος, καθώς η σχετική θέση είχε μείνει κενή. Διετέλεσε τα νέα του καθήκοντα με ιδιαίτερη επιτυχία, διευθύνοντας πεντακόσιους εργαζόμενους και βελτιώνοντας εντυπωσιακά την ποιότητα του νήματος –μάλιστα, σύντομα έγινε συνétairos του ιδιοκτήτη του κλωστήριου-. Την ίδια εποχή εκλέχτηκε μέλος της περίφημης Λογοτεχνικής και Φιλοσοφικής Εταιρείας του Manchester, γεγονός που συνέβαλε την καλλιέργεια της κοινωνικότητάς του¹²[14]. Ερωτευμένος με την κόρη του David Dale, ενός εμπόρου από Γλασκόβη, ο Owen ταξίδεψε στο New Lanark, στις όχθες του ποταμού Clyde, νότια της Γλασκώβης, για να επιθεωρήσει ένα εργοστάσιο βάμβακος που είχε ιδρύσει ο Dale το 1784. Σταδιακά, οι επιφυλάξεις των αυστηρών Σκοτσέζων καλβινιστών¹³ απέναντι στον Owen –που για τους οποίους ήταν ένας Ουαλός αμφιβόλων θεολογικών απόψεων- ξεπεράστηκαν. Σε ηλικία είκοσι οκτώ ετών, με τους συνεταίρους του από το Manchester, ο Owen αγόρασε τα βαμβακουργεία του New Lanark και αφού παντρεύτηκε την Caroline Dale, εγκαταστάθηκε εκεί την 1^η Ιανουαρίου του 1800¹⁴ [14].

Για τον Owen η διαχείριση της κοινότητας του New Lanark αποτέλεσε ένα συνειδητό πείραμα που μέχρι το 1812 ο ίδιος το αποκαλούσε «διάπλαση του χαρακτήρα». Το εν λόγω πείραμα συνιστούσε απόπειρα δημιουργίας μιας περισσότερο ηθικής, ανθρώπινης, ευγενικής, δραστήριας και εκπαιδευμένης εργατικής δύναμης μέσω της ένταξής της σε ένα περιβάλλον στο οποίο τα εν λόγω χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν από την παιδική ηλικία. Η επιτυχία αυτού του στόχου αποτέλεσε έργο ζωής για τον Owen, πρώτα σε σχέση με τα παιδιά στο New Lanark, στο Institute for the Formation of Character [Ινστιτούτο για τη Διαμόρφωση του Χαρακτήρα], και έπειτα για ολόκληρη την ανθρωπότητα [14].

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1820 η δράση του Owen επικεντρώθηκε στις Η.Π.Α. Το 1825 αγόρασε μαζί με τον William Maclure (Αμερικανός γεωλόγος, 1763-1840) μια ήδη υπάρχουσα κοινότητα, εγκατεστημένη σε μια έκταση 80000 στρεμμάτων στη νότια Indiana, από μια γερμανική πιετιστική

¹² Τότε μίλησε για πρώτη φορά μπροστά σε κοινό, κατανικώντας την νεανική του συστολή.

¹³ Ο καλβινισμός ιδρύθηκε από τον Καλβίνο. Είναι θεοκεντρική διδασκαλία, διαφέρει από τον καθολικισμό, αφού δέχεται ότι η Αγία Γραφή είναι πηγή και μοναδικός κανόνας της πίστης. Επίσης διαφέρει από το λουθηρανισμό, αφού δέχεται την απόλυτη και αποκλειστική δύναμη του Θεού, μια και διδάσκει ότι μόνο η Θεία Χάρη μπορεί να σώσει τον άνθρωπο.

¹⁴ Δυστυχώς, δεδομένων των διαβόητων φιλελεύθερων απόψεων του Owen για το γάμο, γνωρίζουμε ελάχιστα για την εξέλιξη της σχέσης τους. Πάντως ο Owen ήταν πολύ ανεκτικός απέναντι στις περισσότερες θρησκευτικές απόψεις της συζύγου του [14].

σέκτα¹⁵, τους Rappites έναντι 150000 \$. Στην εν λόγω κοινότητα, τη New Harmony, ξόδεψε 40000 περίπου λίρες, σχεδόν τα 4/5 της περιουσίας που δημιούργησε στη New Lanark, σε μια άκαρπη προσπάθεια να οργανώσει μια ανομοιογενή ομάδα οκτακοσίων περίπου ριζοσπαστών, χωρικών, επιστημόνων και ελευθεροφρόνων. Για κάποιο διάστημα η κοινότητα αποτέλεσε σημαντικό πολιτιστικό κέντρο. Ο Owen δεν επέλεγε τα άτομα που εισέρχονταν στην κοινότητα αλλά απλώς καλούσε όλους τους «ορθολογικούς και καλοπροαίρετους» να συμμετάσχουν. Έτσι μεταξύ των ατόμων υπήρχαν αρκετοί δάσκαλοι και επιστήμονες αλλά ελάχιστοι αγρότες και τεχνίτες και ως εκ τούτου ο παραγωγικός τομέας της κοινότητας υπολειπουργούσε με επακόλουθο τη διατάραξη της κοινωνικής ισορροπίας. Τα επόμενα τρία έτη δημιουργήθηκαν τουλάχιστον έξι νέες κοινότητες εμπνευσμένες από τις δράσεις του Owen από τις οποίες καμία δεν επέζησε πολύ. Το Μάρτιο του 1827 η New Harmony είχε διασπαστεί σε τέσσερις ξεχωριστές κοινότητες. Δύο μήνες αργότερα είχαν γίνει δέκα και μέσα σε ένα χρόνο το πείραμα βρισκόταν στο τελικό στάδιο αποσύνθεσης. Σύντομα ακολούθησαν και οι μιμητές του. Μερικές νέες αμερικάνικες σουενικές αποικίες ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1840 κατά τη διάρκεια του φουριεριστικού ρεύματος ίδρυσης κοινοτήτων [14,16,17].

Ο Owen επέστρεψε στη Βρετανία το 1828, αφού πρώτα είχε ανεπιτυχώς επιχειρήσει να εξασφαλίσει γη για μια κοινότητα στο Texas από την μεξικανική κυβέρνηση. Στο διάστημα 1833-34, ο Owen έγινε ένα από τα ηγετικά μέλη του βραχύβιου Μεγάλου Πανεθνικού Συνδικάτου ("Grand National Consolidated Trades' Union"), το οποίο ήταν μία από τις πρώτες οργανώσεις που επιχείρησε μια σημαντική ενοποίηση της εργατικής τάξης. Τα μέλη του είχαν εντυπωσιαστεί από τις θέσεις του Owen υπέρ του οκταώρου. Επίσης πολλές συνεργατικές οργανώσεις άντλησαν από τον Owen την ιδέα ότι η εργασία ήταν η πηγή του πλούτου και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ανταμοιβή πρέπει να δίνεται μόνο στους παραγωγικούς εργάτες ή σε αυτούς που πραγματικά παράγουν καταναλωτικά αγαθά ή προσφέρουν ανάλογες υπηρεσίες και όχι στους κεφαλαιοκράτες και στους εμπόρους [14]. Όμως, παρά την εγγραφή πολλών επαγγελματιών σε συνεργατικές οργανώσεις και τη συγκέντρωση σχεδόν ενός εκατομμυρίου μελών, το Συνδικάτο απέτυχε. Αυτή ήταν η μοναδική σημαντική

¹⁵ Πιετισμός: Θρησκευτική τάση που δημιουργήθηκε στους κόλπους του Λουθηρανισμού, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Σέκτα: Ως σέκτα (από τον λατινικό όρο *secta*, που προέρχεται από το *sequi* "ακολουθώ") περιγράφεται γενικά μια μικρή θρησκευτική ή πολιτική ομάδα.

απόπειρα του Owen να γίνει ηγέτης της εργατικής τάξης. Αλλά για μία ακόμη φορά το πατερναλιστικό του ύφος ενόχλησε πολλούς.

Το 1835, σε ηλικία 64 ετών, ο Owen δημιούργησε μια νέα κοινοτιστική οργάνωση, την Association of All Classes of All Nations [Ένωση Όλων των Τάξεων Όλων των Χωρών] (αργότερα μετονομάστηκε σε Universal Community Society of Rational Religionists ή Rational Society). Διατηρούσε ακόμα μια εκπληκτική ικανότητα να εμπνέει αφοσίωση. Η Εταιρεία απέκτησε πάνω από 60 παραρτήματα μέχρι το 1860 και περίπου 50000 άτομα παρακολουθούσαν τις εβδομαδιαίες διαλέξεις του. Στα πλαίσια των δραστηριοτήτων της Εταιρείας εκδίδονταν μία εφημερίδα, η New Moral World (Νέος Ηθικός Κόσμος), της οποίας η εβδομαδιαία κυκλοφορία –την περίοδο της ακμής της– ανερχόταν σε 40000 φύλλα. Ο Owen την περίοδο εκείνη αφιερώθηκε στο συγγραφικό του έργο ενώ παράλληλα έδινε πολλές διαλέξεις στην Αγγλία, στην Ιρλανδία, στην Αμερική και στη Γαλλία και ενέπνευσε μια νέα γενιά υποστηρικτών που αυτοαποκαλούνταν «σοσιαλιστές». Η ανάπτυξη του σοσιαλισμού προκάλεσε την οξεία αντίδραση της Εκκλησίας της Αγγλίας και του τοπικού κλήρου όλων των δογμάτων που ήταν ιδιαίτερα ενοχλημένοι από τις εξαιρετικά ανορθόδοξες απόψεις του Owen για το γάμο και το διαζύγιο, την ντεϊστική¹⁶ θεολογία του και τις συχνές προκλήσεις του προς τον κλήρο να απαρνηθεί την πίστη του. Έτσι ασκήθηκαν ιδιαίτερες πιέσεις στα μέλη του σοσιαλιστικού κινήματος. Για παράδειγμα, ένας από τους υποστηρικτές του Owen, ο George Jacob Holyoake (1817-1906, Άγγλος κοσμικιστής¹⁷ και ιστορικός του συνεταιρισμού), ο οποίος αργότερα θα ηγείτο του συνεργατικού κινήματος, καταδικάστηκε σε εξάμηνη φυλάκιση για βλασφημία. Στο διάστημα αυτό η Rational Society απέκτησε γη στο Hamshire, στην οποία ανέγειρε κτίρια και το 1839 εγκαίνιασε μια νέα κοινότητα, τη Queenwood, σε μια έκταση 2160 στρεμμάτων που σχεδιάστηκε για φιλοξενήσει επτακόσια άτομα. Ο Owen είχε μεγαλεπήβολα σχέδια για την κοινότητα, παρόλο που η προσπάθεια για την εύρεση πόρων είχε περιορισμένη επιτυχία. Δαπανήθηκαν πολλά χρήματα για την κατασκευή εντυπωσιακών εγκαταστάσεων που δεν εξυπηρετούσαν λειτουργικές ανάγκες αλλά στόχευαν στην «ανάδειξη των επιτευγμάτων» του σοσιαλισμού. Αυτές, όμως, οι υπερβολές

¹⁶ Ντεϊσμός ονομάζεται η άποψη ότι η λογική μάλλον, παρά η θεία αποκάλυψη ή η παράδοση, πρέπει να τοποθετούνται στη βάση της πίστης μας στον Θεό. Οι ντεϊστές απορρίπτουν την οργανωμένη θρησκεία και προωθούν τη λογική ως τον κρίσιμο παράγοντα στη λήψη ηθικών αποφάσεων

¹⁷ Secularism (κοσμικότητα): τάση αποκλεισμού θρησκευτικών προτύπων από το δημόσιο βίο, θεωρία κατά την οποία Εκκλησία και Πολιτεία πρέπει να διαχωρισθούν

εξάντλησαν τους πόρους που ήταν αναγκαίοι για την καθημερινή λειτουργία της κοινότητας. Για το λόγο αυτό αλλά και άλλους που η αναφορά τους ξεφεύγει από τους στόχους του κειμένου η Εταιρεία χρεωκόπησε. Οι στρατηγικές προπαγάνδας της Rational Society καθώς και η δημοτικότητα των μελών της εξασφάλισαν την ευρύτατη διάδοση των απόψεων του Owen κατά τη δεκαετία του 1840. Ένα γιγαντιαίο κύμα προπαγανδιστικού υλικού –περίπου 2000000 μπροσούρων σε ένα μόνο χρόνο- που παρουσίαζε τη σοσιαλιστική αντίληψη για τον ανταγωνισμό, τη βιομηχανία και τις προοπτικές για ένα δίκαιο οικονομικό σύστημα, κατέκλυσε τη χώρα από το 1839 έως το 1845. Δεκάδες χιλιάδες άτομα παρακολουθούσαν τις κυριακάτικες διαλέξεις στα σουενικά παραρτήματα, μεταξύ των οποίων και ο Friedrich Engels που απέκτησε τις πρώτες γνώσεις του στη σοσιαλιστική πολιτική οικονομία από τις διαλέξεις του John Watts στο παράρτημα του Manchester [14].

Για πολλούς η τελευταία δεκαετία της ζωής του Owen κηλιδώθηκε από τη στροφή του προς τον πνευματισμό το 1853, σε ηλικία 82 ετών. Παρέμεινε δραστήριος μέχρι το τέλος της ζωής του γράφοντας έργα και συμμετέχοντας σε μεταρρυθμιστικές κινήσεις. Το 1858 επέστρεψε στο Newtown, το οποίο δεν είχε επισκεφθεί για 70 χρόνια, και πέθανε στο ξενοδοχείο Bear, τη 17^η Νοεμβρίου. Ο τάφος του βρίσκεται εκεί δίπλα από μία εγκαταλελειμμένη εκκλησία, μερικά μέτρα μακριά από τον τάφο των γονιών του [14]. Οι τελευταίες του λέξεις ήταν «relief has come» [επιτέλους ανακούφιση]. «Μια ζωή γεμάτη μόχθο για όλους όσους είχαν υποφέρει», όπως επισήμαινε τότε μια νεκρολογία, είχε φτάσει στο τέλος της [14].

4. Αναφορά στο Συγγραφικό του Έργο

Ο Owen έγραψε πλήθος κειμένων εκ των οποίων ως σπουδαιότερα μπορούν να χαρακτηριστούν το έργο Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας (“New View of Society”) και τα δοκίμια για το σχηματισμό ανθρώπινου χαρακτήρα. Η Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας εμπεριέχει τον πυρήνα –και όχι αποκλειστικά- πολλών από τις βασικές ιδέες του Owen, μεταξύ των οποίων δεσπόζουσα θέση κατέχει η εκπαίδευση. Επιπλέον η Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας αναγνωρίζεται ως το πιο καλογραμμένο και ευανάγνωστο έργο του. Το γεγονός αυτό οφείλεται αφενός στη βοήθεια που του προσέφεραν κατά τη συγγραφή πολλοί φίλοι του (όπως ο James Mill (1773-1836), ο Jeremy Bentham (1748-1832) και ο Francis Place (1771-1858)),

αφετέρου δε στον αρκετό χρόνο που αφιέρωσε ο ίδιος ο Owen –απαίτηση που δεν κατάφερε να εκπληρώσει στα επόμενα έργα του καθώς οι πολυσχιδείς δραστηριότητές του δεν του το επέτρεπαν⁻¹⁸ [14].

5. Η Θεωρία και οι Ιδέες του Owen

Σύμφωνα με τον Claeys [14] η εξέλιξη της σκέψης του Owen μπορεί να χωριστεί σε τέσσερις βασικές περιόδους: στις πρώτες απόψεις του περί εκπαίδευσης και προσωπικότητας, περίπου μέχρι το 1815· στην περίοδο της απόρριψης του βιομηχανικού συστήματος και όλων των μορφών κοινωνικής οργάνωσης εκτός των δικών του κοινοτήτων, κατά προσέγγιση από το 1816 μέχρι το 1820· στο στάδιο κατά το οποίο εκλεπτύνθηκαν οι οικονομικές ιδέες του, κατά τη δεκαετία του 1820· και στο ώριμο κοινωνικό σύστημά του το οποίο δεν άλλαξε σημαντικά μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1830 [14]. Η μεταβολή και αναπροσαρμογή των ιδεών του Owen με την πάροδο του χρόνου –αν και βάσει ενός στέρεου πλαισίου– χαρακτηρίστηκε από την Margaret Cole ως η «απελπισία των ιστορικών που αρέσκονται να παρατηρούν εύτακτα πρότυπα»· δικαιολογώντας της άποψη αυτή έγραψε κατά τη δεκαετία του 1960 πως «ο άνθρωπος που αγόρασε την κοινότητα του New Lanark το 1799 και ο Owen που αγόρασε την κοινότητα του New Harmony το 1825 φαίνεται πως είναι δύο διαφορετικά άτομα» [5].

Η σημαντικότερη ιδέα στο σύστημα του Owen υπήρξε η φιλοσοφική αναγκαιοκρατία, η οποία κατά τον Owen σήμαινε ότι τα άτομα δεν είναι υπεύθυνα για τις ιδέες και τις πράξεις τους και ότι αντίθετα καθορίζονται από το περιβάλλον τους. «Ο χαρακτήρας του ανθρώπου διαμορφώνεται για λογαριασμό του και όχι από τον ίδιο» (“The character of man is formed for him, and not by him”), τόνιζε διαρκώς ο Owen. Ο Owen υποστήριζε ότι ο χριστιανισμός, όπως και οι υπόλοιπες θρησκείες, αλλά και τα περισσότερα συστήματα εκπαίδευσης και διακυβέρνησης, βασίζονται στην αρχή της ελεύθερης βούλησης ή στην υπόθεση ότι, αφού κάθε άτομο είναι υπεύθυνο για τις πράξεις του, πρέπει να επιβραβευθεί ή να τιμωρηθεί αναλόγως [14]. Σύμφωνα με τον Owen η ιδέα αυτή ήταν μία από τις δεσπόζουσες αιτίες ύπαρξης της φτώχειας και της δυστυχίας. Ο άνθρωπος, λοιπόν, είναι αναπόσπαστο οργανικό μέρος του φυσικού

¹⁸ Περί τούτου, ο Engels είχε αναφέρει: «Ο ιδρυτής του σοσιαλιστικού κινήματος, ο Owen, γράφει στα πολυάριθμα φυλλάδιά του όπως και ένας Γερμανός φιλόσοφος, δηλ. Πολύ άσχημα, αλλά καμιά φορά έχει τις φωτεινές στιγμές του και τότε τα δύσληπτα έργα του γίνονται ευανάγνωστα και οι επιπλέον οι ιδέες του είναι μεστές νοήματος».

περιβάλλοντος και, ως εκ τούτου, βρίσκεται σε άμεση αλληλεπίδραση μ' αυτό. Συνεπώς η βελτίωση του ανθρώπου δεν μπορεί να επέλθει αν πρώτα δε διαμορφωθεί καταλλήλως το περιβάλλον του. Ο Owen ουδέποτε δεν υπαινίχθηκε πως μπορεί να διαμορφωθεί ο χαρακτήρας του ανθρώπου σε αυστηρά καθορισμένα πλαίσια, αλλά απλώς υποστήριζε πως οι άνθρωποι μπορούν να εκπαιδευτούν έτσι ώστε να αποκτήσουν κοινά χαρακτηριστικά θεωρώντας πως η ανθρώπινη φύση ήταν, αν όχι δυνάμενη για την τελειότητα, τουλάχιστον ικανή για εξαιρετικά μεγάλη βελτίωση. Οι απόψεις του αυτές όντας ριζοσπαστικές, έρχονται αντιμέτωπες σχεδόν με το σύνολο των θρησκειών και των κοινωνικών συμβάσεων, όμως, παράλληλα στηρίζονται στην κοινή λογική (όπως συχνά υποστήριζε ο ίδιος) και αποπνέουν αίσθημα πλήρους δικαιοσύνης. Αν παρατηρήσουμε το σημερινό κόσμο, θα σημειώναμε πως, παρόλο που τέτοιες απόψεις είναι περισσότερο οικείες για τη μέση κοινωνική συνείδηση -τουλάχιστον στο «αναπτυγμένο» τμήμα του- το κοινωνικό οικοδόμημα συνεχίζει να στηρίζεται σε διαχωρισμούς μεταξύ «καλών» και «κακών» ανθρώπων και συγχρόνως ως μέσο βελτίωσης της κοινωνίας παραμένει η αυστηρή τιμωρία των «κακών». Πολλοί θεωρούν την άποψη του Owen πως η ανθρώπινη φύση είναι κατά βάση καλή ως υπερβολικά αισιόδοξη. Θα πρέπει να σημειωθεί πως η ιδέα του Owen γεννάει το ερώτημα από ποιον θα διαμορφωθεί το περιβάλλον. Η απάντηση φυσικά είναι ο άνθρωπος και έτσι τώρα έχουμε το διαχωρισμό των ανθρώπων σε δύο ομάδες: σ' αυτούς που διαμορφώνουν το περιβάλλον και σ' αυτούς που διαμορφώνονται απ' αυτό, στους «εκπαιδευτές» και στους «εκπαιδευόμενους» που εκφράζουν αντίστοιχα την ενεργητικότητα και την παθητικότητα. Ο Marx αναφέρει (Θέσεις για τον Ludwig Andreas Feuerbach (1804-1872), 1845 –όπως διαμορφώθηκαν από τον Engels, 1888) [14]:

Η υλιστική θεώρηση πως οι άνθρωποι είναι προϊόντα των περιστάσεων και της αγωγής και επομένως οι αλλαγμένοι άνθρωποι είναι προϊόντα άλλων περιστάσεων και διαφορετικής αγωγής, ξεχνά πως οι άνθρωποι είναι εκείνοι που αλλάζουν τις περιστάσεις και πως ο ίδιος παιδαγωγός πρέπει κι αυτός να διαπαιδαγωγηθεί. Γι' αυτό καταλήγει αναπόφευκτα να διαιρεί την κοινωνία σε δύο μέρη, ένα από τα οποία στέκεται πάνω από την κοινωνία (π.χ. στον Robert Owen).

Η σύμπτωση της αλλαγής των περιστάσεων και της ανθρώπινης δραστηριότητας μπορεί να εξεταστεί και να κατανοηθεί ορθολογικά μόνον ως επαναστατική πρακτική. [14]

Σε όλο το έργο του Owen ο ρόλος της εκπαίδευσης έχει μείζονα αξία. Σε δοκίμιο του αναφέρει: «Το πιο καλά κυβερνώμενο κράτος θα είναι εκείνο που διαθέτει το καλύτερο σύστημα εκπαίδευσης». Η μόνιμη επωδός του ήταν «εκπαιδεύστε τους

νέους συλλογικά» γιατί η ευτυχία του ατόμου εξαρτάται από την ευτυχία της κοινωνίας. Για τον Owen η εκπαίδευση δεν είναι αυτοσκοπός αλλά ένα εργαλείο κατάλληλης διαμόρφωσης του ανθρώπινου χαρακτήρα και, μέσω αυτής, ένα μέσο για την κοινωνική αλλαγή. Με τη λέξη «εκπαίδευση» ο Owen μετέδιδε ένα όραμα για μια νέα ποιότητα ζωής και μια πίστη για έναν ηθικό κόσμο. Όπως επισήμανε ένας θιασώτης των ιδεών του Owen, «η εκπαίδευση είναι η ατμομηχανή του ηθικού κόσμου». Σπανίως, αν όχι ουδέποτε, κατά το παρελθόν η εκπαίδευση είχε καταλάβει τέτοια περίοπτη θέση σε ένα πρόγραμμα κοινωνικής μεταρρύθμισης. Επιπλέον θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Owen έκρινε ότι η εκπαίδευση ήταν ιδιαίτερα επωφελής και αποδοτική για τους βιομηχάνους. Τέλος, σύμφωνα με τον Marx του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου: «Από το εργοστασιακό σύστημα, όπως μπορούμε λεπτομερειακά να το παρακολουθήσουμε στον Robert Owen, ξεφύτρωσε το σπέρμα της μελλοντικής παιδείας, που θα συνδυάζει για όλα τα παιδιά πάνω από μια ορισμένη ηλικία παραγωγική εργασία με διδασκαλία και γυμναστική, όχι μόνο σαν μια μέθοδο για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγής, αλλά σαν την μοναδική μέθοδο για την παραγωγή πολύπλευρα αναπτυσσόμενων ανθρώπων».

Το δεύτερο στάδιο της σκέψης του Owen χαρακτηρίζεται από τη θέση του ότι, προκειμένου να καταστεί δυνατή η ευρεία εμπέδωση της ηθικής συμπεριφοράς, η κοινωνία πρέπει να αναδιαμορφωθεί εξ ολοκλήρου. Υποστήριζε ότι όχι μόνο οι φτωχοί και οι άνεργοι, αλλά όλοι πρέπει να ζουν σε μικτές αγροτικές και βιοτεχνικές κοινότητες. Διευκρίνισε, παράλληλα, ότι το παλαιό σύστημα που βασιζόταν στην ατομική ευθύνη πρέπει να εγκαταλειφθεί. Το 1817 ο Owen είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η παλαιά οργάνωση της κοινωνίας σε πυκνοκατοικημένες πόλεις (τις οποίες απεχθανόταν ιδιαίτερα) και λιγότερο προνομιούχες κωμοπόλεις και χωριά, διχασμένα λόγω των κοινωνικών τάξεων, της θρησκείας και των συζυγικών συγκρούσεων συνεπαγόταν την περαιτέρω διάβρωση του ανθρώπινου χαρακτήρα. Μόνο ένα ομοιόμορφο σύστημα κοινοτήτων ικανό να συνδυάζει τα πλεονεκτήματα τόσο της αγροτικής όσο και της αστικής ζωής θα μπορούσε να επανορθώσει τα προγενέστερα σφάλματα της κοινωνικής εξέλιξης και να διασφαλίσει ένα ιδανικό περιβάλλον για την ανατροφή των μελλοντικών γενεών [14].

Το 1817 ο Owen, παρατηρώντας να οικοδομείται μία κοινωνία στηριζόμενη στον «ανταγωνισμό» των «ατομικών συμφερόντων» και διαπιστώνοντας την παθογένεια που παράλληλα δημιουργείται, υποστήριξε πως τα άτομα αντί να χωρίζονται από τον ανταγωνισμό πρέπει να ενωθούν σε μια κοινότητα αμοιβαίων και

αλληλεξαρτημένων συμφερόντων. Υπερβαίνοντας παλαιότερες ρεπουμπλικανικές προτάσεις για ένα νόμο περί γαιοκτησίας που θα περιόριζε την έγγειο ιδιοκτησία, ο Owen κατέληξε στη θέση του περί αναγκαιότητας της κοινοκτημοσύνης. Οι ιδέες αυτές αποτέλεσαν την απαρχή για την ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος [14].

Ήδη το 1820 ο Owen πίστευε ότι η οικονομική δικαιοσύνη μπορεί να επιτευχθεί με τη χρήση γραμματίων εργασίας αντί για χρήματα. Ένα βασικό χαρακτηριστικό του Νέου Ηθικού Κόσμου, υποστήριζε ο Owen στα τέλη της δεκαετίας του 1820, ήταν η κατάργηση του καταμερισμού εργασίας μεταξύ εργάτη και κεφαλαιοκράτη. Όλοι θα όφειλαν να μοιράζονται τα ίδια βάρη ως «παραγωγικοί εργάτες» που παράγουν προϊόντα χρήσιμα στην κοινωνία. Ο Adam Smith είχε επισημάνει κυρίως τα προτερήματα του καταμερισμού εργασίας ως προς την αύξηση της παραγωγικότητας ενώ, ταυτόχρονα, αναγνώριζε την ένσταση ότι η εργασία, λόγω της στενής εξειδίκευσής της, απονεκρώνει το πνεύμα του εργάτη και συνεπώς τον καθιστά ανίκανο να απολαύσει τα αγαθά του πολιτισμού και να συμμετάσχει ως ενημερωμένος πολίτης στην πολιτική ζωή. Ωστόσο, ο Owen, με μια εντυπωσιακή θεωρητική κίνηση, υποστήριξε ότι η εισαγωγή της μηχανής στην παραγωγική διαδικασία θα καταστήσει περιττό τον λεπτομερή καταμερισμό εργασίας. Ο Owen υποστήριζε πως με την ανάπτυξη της τεχνολογίας μπορεί να επιτευχθεί ο νέος κόσμος της δικαιοσύνης, της ισότητας και της ηθικής. Καθώς με την βοήθεια διαφόρων τεχνολογικών επιτευγμάτων θα μπορούσαν να παράγονται ποσότητες αγαθών ικανές να καλύψουν τις ανάγκες όλων των ανθρώπων, θα υπήρχε η δυνατότητα ο άνθρωπος να εργάζεται λιγότερο και παράλληλα να καλλιεργείται πνευματικά. Κατά τον Owen η αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από την μηχανή δεν ήταν μόνο η κύρια αιτία της υπάρχουσας κρίσης αλλά, παράλληλα, αποτελούσε και τη μεγαλύτερη ελπίδα για το μέλλον [14].

Από το 1830 και μετά ο Owen είχε ξεκινήσει να παρουσιάζει μια νέα αντίληψη περί οικονομικής εξέλιξης και προέβλεπε ότι συνεχείς κρίσεις υπερπαραγωγής και ανεργίας θα οδηγούσαν σε όλο και μεγαλύτερη συγκέντρωση του πλούτου, με αποτέλεσμα η κοινωνία να διασπαστεί μεταξύ μιας μικρής ομάδας τραπεζιτών και βιομηχάνων και μια φτωχή πλειοψηφία που θα εναπόθετε όλες τις ελπίδες της για λύτρωση στο σοσιαλισμό. Οι ιδέες αυτές συνέβαλαν στη διαμόρφωση της έννοιας του καπιταλισμού που ανέπτυξαν αργότερα ο Marx και ο Engels [14].

Οι πρώιμες σκέψεις του Owen για τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες καθώς και τις ψυχολογικές συνέπειες που επέρχονταν εξ αιτίας του

καταμερισμού της εργασίας, προετοίμασαν για το τρίτο, και από πολλές απόψεις το σημαντικότερο, στάδιο της σκέψης του. Έτσι στα μέσα της δεκαετίας του 1830 ο Owen κατέληξε στην ιδέα ότι η δημιουργία του Νέου Ηθικού Κόσμου προϋποθέτει την κοινή και ισότιμη εκπαίδευση όλων των μελών της κοινωνίας καθώς και την ισόποση κατανομή ευθυνών και προνομίων για ολόκληρη τη ζωή τους. Για την καλύτερη προσέγγιση των απόψεων αυτών ο Owen πρότεινε όλοι να επιτελούν τις ίδιες δραστηριότητες στα αντίστοιχα στάδια της ζωής τους. Ο Owen ήδη από το 1817 είχε εισαγάγει την ιδέα ότι οι κοινότητες έπρεπε να κυβερνώνται από όλους όσους βρίσκονται σε μια συγκεκριμένη ηλικία. Τώρα υποστήριζε ότι η κοινωνία πρέπει να αναδιοργανωθεί στη βάση οκτώ ηλικιακών ομάδων, καθεμιά από τις οποίες θα αναλάμβανε μια σημαντική κοινωνική δραστηριότητα και στη συνέχεια θα επιτελούσε κάποια άλλη –με αυτό τον τρόπο η ηλικία θα αντικαθιστούσε την κοινωνική τάξη ως κριτήριο του κοινωνικού διαφορισμού. Μόνο μια τέτοια οργάνωση, σύμφωνα με τον Owen, μπορούσε να εγγυηθεί πλήρως «ίσα δικαιώματα», τα οποία ορίζονται ως «ίση εκπαίδευση και θέση καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής ανάλογα με την ηλικία». Μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1820, υποστήριζε ότι στόχος της κοινότητας δεν ήταν μόνο η υπέρβαση της δημοκρατίας έτσι όπως αυτή είχε μέχρι τότε εννοηθεί, αλλά επίσης κι η αντικατάσταση της αριστοκρατίας, της μοναρχίας και όλων των μορφών διακυβέρνησης, με τη διακυβέρνηση ανάλογα με την ηλικία [14].

Ο Owen θεωρούσε –οπωσδήποτε μέχρι το 1848 (χρονολογία έκδοσης του Κομμουνιστικό Μανιφέστου απ' τον Marx) αλλά και αργότερα- πως η προσπάθεια για πολιτική μεταρρύθμιση συγκαλύπτει την ανάγκη για πιο ριζικές κοινωνικές, ηθικές και οικονομικές αλλαγές. Αν εξαιρέσουμε την περίοδο κατά την οποία έλαβε ενεργό μέρος στη σύσταση, οργάνωση και λειτουργία των συνδικάτων -κατά τη δεκαετία του 1830-, ο Owen ανέκαθεν πίστευε ότι έπρεπε να οδηγηθούμε στο σοσιαλισμό μέσω του παραδείγματος μιας πετυχημένης κοινότητας και όχι μέσω μιας επανάστασης ή μέσω συλλογικών κινητοποιήσεων. Μόνο στα τελευταία χρόνια της ζωής του παραδέχτηκε ότι οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις θα μπορούσαν να προηγηθούν των κοινωνικών αλλαγών. Επιπλέον, παρά τη γεροντοκρατική βάση του, το σχέδιο του Owen για την τελική οργάνωση μιας κοινωνίας αποτελούμενης απ' τη συνάθροιση πολλών επιμέρους κοινοτήτων, είχε σε γενικές γραμμές φεντεραλιστικό¹⁹ χαρακτήρα και γι' αυτό το λόγο είχε γίνει αποδεκτό από πολλούς δημοκράτες [14].

¹⁹ Φεντεραλισμός: η πολιτική θεωρία που υποστηρίζει την ομοσπονδιοποίηση της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης μιας χώρας.

Κρίνοντας από τα τελευταία 150 έτη πολιτικής ιστορίας, η σπουδαιότερη συμβολή της πολιτικής σκέψης του Owen έγκειται τόσο στην ιδέα της υπέρβασης της παραδοσιακής δημοκρατίας όσο και στην τροποποίηση του όρου «δημοκρατία» με την προσθήκη του επιθετικού προσδιορισμού «κοινωνική», έννοια που διαδόθηκε ευρύτατα από τους οπαδούς του Owen και επηρέασε σημαντικά μεταγενέστερες μορφές σοσιαλισμού και κομμουνισμού. Η δημοκρατία, όπως είχε επικρατήσει, ήταν, σύμφωνα με τον Owen, επιφορτισμένη με στοιχεία όπως η διαφωνία, ο ανταγωνισμός, η ανορθολογικότητα και η δυσαρμονία. Ενταγμένη σ' αυτή τη θεώρηση ήταν και η απόρριψη του προς την εκλογική διαδικασία ως δικαστική. Αντιθέτως, ο «σοσιαλισμός» σήμαινε την ανάπτυξη των κοινωνικών αρετών και την υπέρβαση των αντιδικιών, την εξάλειψη «των σπόρων του φαιτισμού από την κοινωνία», όπως το έθεσε κάποτε ο ίδιος. Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η αποδοχή της θεωρίας της μη ευθύνης, καθώς έτσι συντελείται η εξασθένηση των αισθημάτων οργής που μπορεί να νιώσει κανείς για τους άλλους λόγω της συμπεριφοράς αυτών. Ο Owen δεν πίστευε ότι οι αιτίες της κοινωνικής δυσαρμονίας ήταν αποκλειστικά οικονομικές, όπως ενίοτε θεωρείται, αφού παρουσίαζε και την εκπαίδευση, τη θρησκεία, τους ατυχείς γάμους και την ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, όπως και άλλες μορφές δυσαρμονίας, ως αιτίες των κοινωνικών συγκρούσεων [14].

Βιβλιογραφία

1. Robert L. Heilbroner (2000). *Οι Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου* (Μετάφραση - από την 7^η αναθεωρημένη έκδοση- : Ν. ΛΙΓΓΡΗΣ, Β. ΛΙΓΓΡΗ, Κ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
2. Παναγιώτης Γ. Κορλίρας (1991). *Φιλοσοφία της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Εκδόσεις «Γνώση».
3. Isaak I. Rubin (1994). *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών* (Μετάφραση -από την αγγλική έκδοση- : Χ. Βαλλιάνος). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
4. Λιούις Μάμφορντ (1998). *Η Ιστορία των Ουτοπιών* (Μετάφραση: Β. Τομανάς). Σκόπελος: Εκδόσεις Νησίδες.
5. Antony Taylor. *New Views of An Old Moral World: An Appraisal of Robert Owen. Labor History* p 88-94.
6. Κωνσταντίνος Λάσκαρις (2006). *Η Διαχρονική Σχέση του Ανθρώπου με την Φύση και η Πολιτική και Δικαιική Προστασία του Περιβάλλοντος, Η Περίπτωση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων: Επισκόπηση Ορισμένων Κρίσιμων Εννοιών και Βασικά Συμπεράσματα*. [Συνοπτικές σημειώσεις για σπουδαστική χρήση στα πλαίσια του Δ.Π.Μ.Σ. του Ε.Μ.Π. «Περιβάλλον και Ανάπτυξη»].
7. J. D. Bernal, (1983). *Η Επιστήμη στην Ιστορία, Τόμος II: Η Επιστήμη και η Βιομηχανική Επανάσταση* (Μετάφραση Ε. Ι Μπιτσάκης). Αθήνα: Εκδόσεις «Ι. Ζαχαρόπουλος».
8. John K. Galbraith (2001). *Μια Σφαιρική Άποψη για την Οικονομία: Μια Κριτική Εξιστόρηση* (Μετάφραση: Α. Σηκοδήμος). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
9. Φρίντριχ Ένγκελς (2006). *Σοσιαλισμός, Ουτοπικός και Επιστημονικός* (Μετάφραση κειμένου: Δήμητρα Κυρίλου). Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
10. Isabel Maria Madaleno, Alberto Gurovich (2004). “Urban versus rural” no longer matches reality: an early public agro-residential development in periurban Santiago, Chile. *Cities*, Vol. 21, No 6, p. 513-526. Elsevier Ltd.
11. Εγκυκλοπαίδεια Νέα Δομή (1996). Τόμος 25. Εκδόσεις «ΔΟΜΗ», Αθήνα. Σελ 273-274.
12. Peter Gordon (1994). *Robert Owen*. Paris, UNESCO: International Bureau of Education, vol 24, p. 279-296.

13. <http://sfrang.com/selides/mm1/default.htm> [Ιστοσελίδα με πληροφοριακό για τα άτομα εκείνα που επηρέασαν την ανθρώπινη ιστορία και εξέλιξη].
14. Robert Owen (2007). *Μία Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας*. Επιμέλεια-Μετάφραση: Β. Δρουκόπουλος, Α. Μιχαλάκης, Ν. Χριστοδουλάκης. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
15. http://www.mondragon.mcc.es/ing/quienessomos/historiaMCC_ing.pdf [Mondragon Corporacion Cooperativa: "The History of an Experience", Ιούλιος 2005.]
16. http://en.wikipedia.org/wiki/New_Harmony%2C_Indiana
17. Κωνσταντίνος Α. Παπαγεωργίου (2004): *Βιώσιμη Συνεταιριστική Οικονομία. Θεωρία και Πρακτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Αθ. Σταμούλης.
18. <http://www.istoria.gr/jun02/1.htm>
19. Δημήτρης Ρόκος. *Πολιτικές Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος. Από τις Θεωρίες στην Πράξη*. [Εύρεση στο διαδικτυακό τόπο του Δ.Π.Μ.Σ. «Περιβάλλον και Ανάπτυξη» του Ε.Μ.Π.: <http://www.survey.ntua.gr/main/studies/environ/keimena.html>]
20. Τ. Μιχαηλίδης, Ι. Παπαθεοχάρης (2004). *Προγράμματα-Ναυαρχίδες και Ασύμμετρη Κοινωνική Ανάπτυξη: Η αναζήτηση της Ουτοπίας*. Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, **10**(13): 351-358. [http://www.prd.uth.gr/research/DP/2004/uth-prd-dp-2004-13_gr.pdf].
21. Ε. Μπιτσάκης. *Η έννοια της Προόδου: Η Αστική και η Μαρξιστική Αντίληψη*. [Εύρεση στο διαδικτυακό τόπο του Δ.Π.Μ.Σ. «Περιβάλλον και Ανάπτυξη» του Ε.Μ.Π.: <http://www.survey.ntua.gr/main/studies/environ/keimena.html>]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

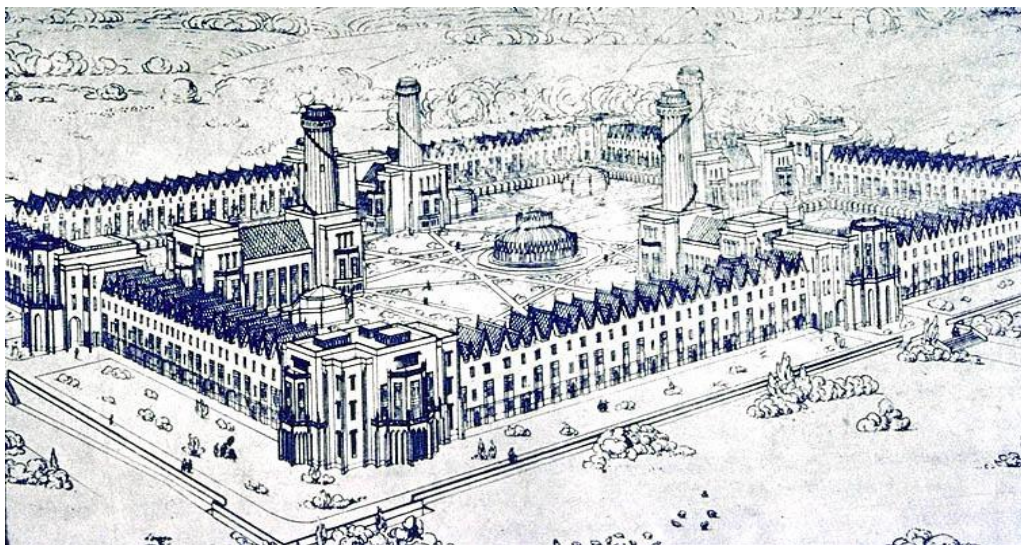
Εικόνα 1: Robert Owen.

Εικόνα 2: Σημερινή εικόνα της κοινότητας του New Lanark.

Εικόνα 3: Το New Lanark σε αποτύπωση της εποχής.

Εικόνα 4: Η κοινότητα New Harmony που οραματίστηκε ο Owen.

